

УДК 94(477)

Мельничук О.А. Роль і місце соціального страхування у більшовицькій доктрині суспільного розвитку // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей на пошану проф. П.П. Гудзенка. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – Вип. 12. – С. 235-258.

О. Мельничук

РОЛЬ І МІСЦЕ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ 1920 – 30-Х РР. У БІЛЬШОВИЦЬКІЙ ДОКТРИНІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Державне соціальне страхування, реформування якого проходить в Україні, виступає сьогодні основною організаційно-правовою формою соціального захисту населення. У разі настання соціального ризику будь-яка особа, що пов'язана із трудовою діяльністю, має право на матеріальне забезпечення та надання соціальних послуг з боку держави.

Інститут соціального страхування з'явився на українських землях на початку ХХ ст., коли третьою Державною думою Російської імперії був прийнятий пакет страхових законів. Партія більшовиків, керуючись класовою теорією диктатури пролетаріату, намагалася спрямувати економічні вимоги робітників у галузі соціального страхування у русло політичної боротьби за повалення самодержавства. Для цього більшовики не скупилися на соціальні обіцянки для пролетаріату, класу, що становив їх соціальну опору у боротьбі за владу. Більшовики стверджували, що соціальне страхування, яке відповідає інтересам робітників, можливе лише за умови втілення в життя принципів диктатури пролетаріату.

Однак, захопивши владу, більшовики відмовилися від багатьох своїх популістських гасел. Найголовнішим їх завданням було не стільки проведення реформування соціального страхування на основі ленінської страхової програми, скільки бажання продемонструвати перед робітниками готовність здійснювати такі реформи. Заперечуючи еволюційний шлях розвитку, правляча партія приступила до соціальних експериментів революційними методами. На різних етапах існування радянської держави партія більшовиків намагалася пристосувати соціальне страхування до комуністичної доктрини суспільного розвитку.

Метою даної статті є спроба автора розкрити теоретичні основи радянського соціального страхування в 1920 – 30-х рр., простежити стратегічні і тактичні задуми більшовиків щодо його функціонування на різних етапах соціалістичного будівництва.

При написанні статті автором були використані рішення радянських, партійних та профспілкових органів, що відображали погляди більшовиків на соціальне страхування¹, праці головних теоретиків радянського соціального страхування², матеріали періодичної преси того часу, окремі архівні документи. Певну цінність при написанні мали наукові праці сучасників, в яких автори з нових концептуальних позицій розглядають дану проблему³.

Визначаючи роль соціального страхування у побудові комуністичного суспільства, більшовики стверджували, що за диктатури пролетаріату воно прямо протилежне системі соціального страхування при капіталізмі. Радянський соцстрах, за їх переконанням, покликаний був слугувати засобом для зміцнення цієї диктатури. Тому основним завданням, яке ставилося більшовиками перед соцстрахом було активізувати сили пролетаріату в боротьбі за соціалізм, проголошуючи необхідність підвищення продуктивності праці та сприяння виконанню планів соціалістичного будівництва. Такими були стратегічні плани більшовиків, які визначали загальний напрямок роботи радянського соцстраху протягом 1920 – 30-х рр.

Що стосується тактики, то вона, за словами Й. Сталіна, могла змінюватися в

залежності від підйому чи спаду революції. Іншими словами, об'єм роботи соцстраху при диктатурі пролетаріату і збереженні основних завдань розширювався в залежності від змісту окремих періодів розвитку. Ці періоди яскраво підтверджуються практикою радянського соціального страхування.

Так, із самого початку після захоплення влади, увага партії та радянської держави була спрямована на її утримання. Тому більшовики одразу запевнили пролетаріат в готовності реалізовувати на практиці ленінську страхову програму. Вже 30 жовтня 1917 р. від імені народного комісара праці О. Шляпникова було опубліковано перше урядове повідомлення із соціального страхування. У ньому зазначалося, що «робітничо-селянський уряд приступає до проведення повного соціального страхування на основі робітничих страхових лозунгів». Визначалися й основні принципи майбутнього соціального страхування: поширення соціального страхування на всіх без винятку найманих робітників і на всі види втрати працездатності; віднесення витрат по страхуванню за рахунок підприємців; відшкодування повного заробітку у випадку втрати працездатності та безробіття; повне самоврядування застрахованих в усіх страхових організаціях⁴.

Декрети, видані більшовицьким урядом у листопаді-грудні 1917 р.: про соціальне страхування, про страхову раду, про страхування на випадок безробіття, про страхування на випадок хвороби та ін. повністю руйнували існуючу систему органів соціального страхування та проголошували про запровадження окремих видів радянського соціального страхування для робітників, за рахунок запровадження спеціального податку для підприємців⁵. За змістом перші декрети радянської влади носили відкрито класовий характер і мали відіграти, перш за все, політичне значення. Не реалізовані на практиці, вони, з одного боку, повинні були переконати пролетаріат у готовності виконувати дані соціальні обіцянки, з іншого – активізувати міжнародний пролетаріат у боротьбі за світову революцію. Один із журналістів того часу, порівнюючи радянські страхові декрети 1917 р. із законодавством Тимчасового уряду, писав: «Радянські страхові декрети настільки кращі, наскільки намальований на вивісці крендель краще шматка справжнього житнього хліба»⁶.

Як виявилось, проголошені більшовиками принципи видавали лише бажане за дійсне. Перші декрети нової влади не були економічно обґрунтованими, відзначалися декларативністю та ідеологічним нашаруванням. Однак це не турбувало більшовиків. Вони вважали, що світова революція стоїть на порозі і повне здійснення комуністичних форм життя є питанням найближчого часу. Тому період розглядався як перехідний, що передує безпосередньому запровадженню комуністичного ладу. Відповідно до цього, всі старі форми соціального захисту здавалися такими, що не відповідають потребам суспільства, перехідного до комуністичного. Природно, що в таких умовах застарілими вважалися не лише капіталістичні форми, але й перші страхові декрети, пристосовані до збереження капіталістичних відносин.

Майбутній нарком соціального забезпечення Б. Мілютін, у статті «Комуна і соціальне страхування» писав про необхідність детального перегляду і перевірки вимог робочої страхової програми, що вироблялася стосовно буржуазного суспільства. Поширення страхування на осіб найманої праці, на його думку, є доцільним поки така праця існує. «З переходом до комунального господарства та знищенням буржуазії як класу, соціальне страхування повинно бути розповсюджене на всіх членів трудової комуни». Звертаючись до розмірів допомоги застрахованим, він зазначав, що «основою буржуазного страхування є забезпечення втраченого інтересу... При соціалізмі доведеться ставити питання про більш доцільне, корисне і економне використання для комуни страхового фонду для відновлення порушеного». Б. Мілютін взагалі вважав за необхідне відмовитися від буржуазного поняття «страхування». «Страхувати – це відшкодувати збитки за шкідливі наслідки, що можуть відбутися. Держава, що відбудовується на соціалістичних засадах не може відноситися з такої комерційної точки

зору до шкідливих наслідків, якими є хвороба, травматизм, смерть»⁷.

Вже в той час, цілий ряд нормативних актів проголошували про поширення соціальних виплат на окремі вузькі групи населення. Оскільки радянська влада встановлювалася та утримувалася на багнетах Червоної армії, головним завданням соцстраху на даному етапі було матеріальне забезпечення робітників, червоноармійців та членів їх сімей. Тобто, на практиці соціальний захист більшовиків поступово втрачав функції соціального страхування робітничого класу і перетворюється в соціальне забезпечення трудящих. Соцстрах, що організовувався у цей період в рамках Народного комісаріату соціального забезпечення, фактично розчинявся в останньому, вбачаючи своїм завданням номінальний захист тих верств населення, на яких трималася влада.

З цього приводу тодішній народний комісар соціального забезпечення А. Виноградов писав: «В перехідний момент від капіталізму до комунізму, коли ми повинні вести жорстоку боротьбу, щоб зламати опір капіталістів та поміщиків, коли всі сили та засоби ми повинні віддавати то на воєнний, то на трудовий фронті, коли всю увагу доводиться звертати на бійців, ми ще не можемо здійснити комуністичного забезпечення кожного непрацездатного за його потребами. Як і в інших сферах нам доводиться і в справі соціального забезпечення проводити ударну лінію, забезпечуючи в першу чергу ударні групи населення – робітників, червоноармійців – або найбільш соціально-слабкі елементи, як сім'ї, що залишилися без годувальника, постраждали від контрреволюції та стихійного лиха»⁸.

Таким чином, проголошуючи реформування соціального страхування на основі робітничої страхової програми, на практиці більшовики запроваджували принципи соціального забезпечення. В цьому не було нічого дивного, адже останнє було значно ближче до комуністичної доктрини з її зрівняльним принципом розподілу. Більшовик-страховик В. Зенькович в той час зазначав: «Прагнучи перейти в царство усупільненої праці, ми тягнемо за собою важкий спадок недалекого минулого, весь цей накіп капіталістичного ладу й перед нами стоїть завдання ліквідації цього спадку»⁹.

Критика меншовиками радикально-популістських дій більшовицької влади у сфері соціального страхування послугувала приводом для виключення їх із лікарняних кас та інших страхових організацій. Однак подальший розвиток подій лише підтвердив кон'юнктурність рішень більшовиків у даній галузі. Положенням від 31 жовтня 1918 р. соціальне страхування робітників і службовців офіційно замінювалося соціальним забезпеченням «для всіх осіб, що не експлуатують чужої праці»¹⁰. На території УСРР положення вводилося в дію постановою Всеукрревкому 27 січня 1920 р.¹¹

Згідно Положення, соціальному забезпеченню підлягали особи, джерелом існування яких була власна праця, без експлуатації чужої. Не зважаючи на те, що фінансову систему соціального забезпечення складали страхові внески, в основу покладалася не принцип соціального страхування для всіх категорій працівників, а надання адресної соціальної допомоги тим пролетаризованим верствам населення, які становили соціальну опору більшовицького режиму. Такий порядок не лише не сприяв створенню ефективної системи соціального захисту, але й давав змогу одним верствам населення паразитувати за рахунок інших. Оскільки витрати на соціальне забезпечення покривалися за рахунок прямих асигнувань із державного бюджету (не дивлячись на те, що формувалися за рахунок внесків), всіма питаннями соціального забезпечення займалися не страхові каси, а підвідділи соціального забезпечення та охорони праці, створені при місцевих органах радянської влади.

Соціальне забезпечення залишалося провідною організаційно-правовою формою соціального захисту населення протягом усього періоду військового комунізму. В програмі РКП(б), прийнятій VIII з'їздом партії (22 березня 1919 р.), яка акумулювала в собі основні принципи соціального захисту, проголошувалося про прагнення проведення в законодавчому порядку «повного соціального забезпечення всіх трудящих, що не експлуатують чужої праці, від всіх видів втрати працездатності і – вперше в світі – від

безробіття, за рахунок наймачів і держави, при повному самоврядуванні забезпечуваних і при широкій участі професійних спілок»¹².

Перехід до системи державного забезпечення більшовики обґрунтовували сукупністю економічних умов періоду військового комунізму. Націоналізація промисловості в місті і система продрозкладки на селі передавали у розпорядження держави весь валовий продукт. На місце приватного підприємця приходила держава. Система загальної трудової повинності зобов'язувала всіх трудитися, а у випадку потреби мала надати соціальну допомогу. Змінювалася і організаційна система, що залишилася від соціального страхування. Замість колишніх страхових організацій з'являвся державний апарат соціального забезпечення. Принцип повного самоврядування застрахованих в своїх організаціях як політична зброя проти колишніх підприємців та фабричної медицини втрачав свій зміст. Відповідно до нового комуністичного розуміння забезпечення держава на власний розсуд визначала коло осіб, які мають право на захист¹³. Якщо за соціального страхування право на забезпечення мали лише ті, що сплачували внески, то більшовицька держава, дотримуючись класового принципу мала забезпечувати лише непрацездатних, які не мають інших джерел існування. Цілком логічно, що запровадження повного соціального забезпечення трудящих меншовики розглядали як «реформу, що знищує самостійність страхових органів і обмежує їх права»¹⁴.

Знецінення грошей та нестача продовольства ставили питання про натуралізацію соціальної допомоги. В період військового комунізму грошову винагороду замінюють продовольчими пайками, а в області соціального забезпечення грошові пенсії і допомоги – натуральним забезпеченням. Критикуючи буржуазний принцип забезпечення залежно від розміру заробітної плати, більшовики пропагували шлях зрівняльного забезпечення. На їх думку, соціальне забезпечення періоду військового комунізму мало стати прототипом того забезпечення непрацездатних за потребами, яке пануватиме в комуністичному суспільстві. Суттєва різниця визначалася тим, що «замість достатків епохи комунізму панувала убогість комунізму військового»¹⁵.

Часта зміна тактики більшовиків, щодо форм соціального захисту, негативно впливала на законотворчість у цій сфері. Нормативні акти досить часто змінювалися та доповнювалися. Вони зосереджувалися почергово, то в Народному комісаріаті праці (НКП), то в Народному комісаріаті соціального забезпечення (НКСЗ), частково у Народному комісаріаті охорони здоров'я (НКОЗ). В такій мозаїці законів і відомчих розпоряджень, безперервних організаційних перебудовах було важко розібратися не лише широким верствам населення, але й практичним працівникам у сфері соціального страхування.

Занепад економіки в умовах тривалої та виснажливої громадянської війни, розгортання масового повстанського руху по всій країні як реакція на запроваджену політику продрозкладки, втрата надії на переможну світову революцію та намагання втриматися при владі, змусили більшовиків тимчасово відмовитися від впровадження комуністичних експериментів.

Розвиток приватної промисловості і торгівлі та перехід державних підприємств на госпрозрахунок, відмова від загальної трудової повинності та збільшення кількості осіб, що потребували соціальної допомоги в умовах проголошеної нової економічної політики, змусили радянську владу шукати нові форми соціального захисту населення. Декретами РНК РСФРР від 15 листопада 1921 р. на території Російської федерації та РНК УСРР від 10 грудня 1921 р. на території України майже повністю припиняло свою дію Положення про соціальне забезпечення трудящих від 31 жовтня 1918 р. і знову запроваджувалося соціальне страхування осіб, зайнятих найманою працею.

Однак, соціальне страхування, що встановлювалося в період НЕПу, вже суттєво відрізнялося від того, що було проголошене з приходом більшовиків до влади. Тепер соціально-страхове законодавство мало особливості, запозичені від системи соціального забезпечення. Забезпечення вже не залежало від факту страхування, сплати внесків, а

обумовлювалося ступенем потреби в забезпеченні та класовим принципом. В радянському соціальному страхуванні періоду НЕПу для отримання забезпечення недостатньо було факту приналежності до застрахованих, потрібно було довести також відсутність доходів від господарства та промислу. З іншого боку, несплата страхових внесків підприємцями не позбавляла працюючих за наймом передбачених законом видів забезпечення. Сплата внесків покладалася на підприємства та установи, при цьому підвищені їх розміри встановлювалися для приватного сектору¹⁶.

Набагато складнішим виявилось втілення проголошених принципів на практиці. Оскільки запровадження соціального страхування покладалося на НКСЗ, останній намагався всіляко ігнорувати роботу по становленню соцстраху, вбачаючи загрозу власному існуванню. Невизначеність організаційних форм соціального захисту в початковий період НЕПу, що існувала в державно-партійних органах, приховане суперництво між органами соціального забезпечення та соціального страхування в першій половині 1922 р., породжували певні ліквідаторські тенденції. Окрім того, така система соціального захисту була піддана нищівній критиці з боку меншовиків. Вони стверджували, що при знаходженні усіх коштів у віданні собезів, страхові каси становили лише придаток до них. Ні про яке самоврядування застрахованих не могло бути і мови¹⁷. Саме в цей період і з'являються проекти про вилучення страхових органів з-під впливу держави та передача їх під контроль робітничих організацій.

Більшовики виступили категорично проти, усвідомлюючи, що в таких умовах вони втрачають важелі впливу на люмпенізовані верстви населення, яке і так мало певні розчарування новою економічною політикою. «Наше завдання, - говорив В. Молотов на VI з'їзді Рад СРСР, - полягало в тому, щоб провести політику НЕПу по-більшовицькому. Наші вороги розраховували на проведення НЕПу по-меншовицькому, тобто по-капіталістичному. Між двома політичними лініями весь час йшла непримирима боротьба, вона не припинилася і тепер»¹⁸. Тому, проведені більшовиками заходи із соціального страхування в цей період відігравали в більшій мірі політичне, ніж економічне значення. Їх завдання зводилося до того, щоб не дати меншовикам використати страхову кампанію в своїх політичних інтересах і перетворити страхові організації в арену політичної боротьби із радянською владою. Більшовики переконували, що НЕП не означає відродження соціального страхування буржуазного типу, а лише тимчасові заходи для прискорення відбудови народного господарства, тобто найбільш доцільна форма забезпечення трудящих в даний момент.

Головним документом, який відображав лінію партії щодо соціального страхування в умовах НЕПу були тези, затверджені ЦК РКП(б) 4 вересня 1922 р. В них вказувалося на необхідність переходу до соціального страхування, як «необхідної умови відродження промисловості та залучення робітничих мас до боротьби з прогулами та фіктивними захворюваннями»¹⁹.

Обґрунтовуючи складним економічним становищем в країні і прагнучи до повного забезпечення в першу чергу робітників, від яких залежало відродження промисловості, керівництво РКП(б) проголошувало деякі обмеження в проведенні соціального страхування: відмови від страхування старості та забезпечення інвалідності з низькою втратою працездатності. Окрім того встановлювався високий робітничий стаж при страхуванні інвалідності та безробітних з низькою кваліфікацією. В окремих випадках допускалося зниження допомог з тимчасової втрати працездатності. Усі обмеження визнавалися тимчасовими і мали бути скасовані з відродженням промисловості та покращенням господарського становища. Соціальне страхування при цьому визнавалося необхідною умовою оздоровлення промисловості, оскільки зацікавлювало широкі верстви працюючих у боротьбі за «соціалістичне відношення до праці».

В якості виправдання, зазначалося, що радянське страхове законодавство на даній стадії дає робітникам відносно більше, ніж законодавство капіталістичних країн, царського та меншовицько-есерівського Тимчасового уряду. Підтвердженням слугували

звільнення застрахованих від сплати внесків, позбавлення підприємців права брати участь у страхових органах та об'єднання страховими органами всіх видів страхування²⁰.

В тезах РКП(б) було викладено основні принципи побудови та організації соціального страхування. Вказувалося, що в умовах диктатури пролетаріату страхування не може бути незалежним від органів пролетарської влади. Об'єднання соціального страхування в державних органах соцзабезу, на думку більшовиків, забезпечувало єдність керівництва усіма видами соціального страхування, гарантувало стабільне становище фондів страхування та максимальну економію їх витрат. Така економія досягалася: встановленням єдиного запасного фонду з усіх видів страхування, скороченням організаційних витрат та недопущення подвійного забезпечення. Для безпосереднього запровадження в життя соціального страхування пропонувалося організувати страхові каси, підпорядковані НКСЗ та контрольовані профспілками, яким відводилася роль «організатора та ідейного керівника страхових організацій». На профспілки покладалося формування складу страхових органів шляхом виборів членів комітетів кас на загальносоюзних чи спеціально скликаних профспілками конференціях. Між страховими органами і органами охорони здоров'я мала бути встановлена тісна співпраця, шляхом активної участі страхових органів в розробленні та реалізації плану організації медичної допомоги застрахованим та обслуговуванні застрахованих лікувальними установами. Робота страхових кас та страхових управлінь із тарифікації підприємств мала проводитися спільно із органами охорони праці, що сприяло зменшенню витрат на страхування²¹.

Викладені в тезах РКП(б) основні положення із організації соціального страхування визначали його місце у загальній системі державних та профспілкових органів. Умови успіху соціального страхування вбачалися у рішучій протидії ідеї незалежності страхових органів від органів пролетарської диктатури, яку проповідували меншовики, свідомій участі робітників в роботі страхових кас.

Обіжником ЦК РКП(б) «Про кампанію соціального страхування» від 3 вересня 1922 р. перед місцевими партійними організаціями ставилися завдання по залученню робітничих мас в роботу по соціальному страхуванню. З цією метою пропонувалося відкрити широку агітаційну кампанію по ознайомленню робітничих мас із змістом радянського соціального страхування, проводячи порівняльний аналіз із законодавством європейських країн, царської Росії та тимчасового уряду. Для розгортання пропаганди вказувалося на необхідність висвітлення в періодичній пресі найбільш актуальних питань соціального страхування: принципи виборів у страхові каси; зв'язки кас із профспілками та органами соцзабезу. Обіжник містив вказівку про введення в радпартшколах курсу соціального страхування. Питання соціального страхування ставилися на порядок денний партійних та делегатських зборів робітників. Партійним органам на місцях ставилося завдання протидіяти спробам меншовиків потрапити у страхові установи, всіляко розвінчуючи їх «зрадливу тактику». Серед організаційних заходів пропонувалося взяти на облік всіх відповідальних, в тому числі і колишніх працівників страхових органів з метою використання їх для агітаційної діяльності та для роботи у страхових органах. Особлива увага акцентувалася на дотримання партійними органами класового принципу побудови страхових органів. Організаційна робота мала бути завершена до кінця жовтня 1922 р.²².

Чільне місце в роботі місцевих партійних організацій займали перевибори комітетів страхових кас. Адаже від їх складу залежало проведення класової лінії партії у соціальному страхуванні. Звертаючи увагу губкомів на майбутні перевибори ЦК РКП(б) пропонував: розробити спільно із профспілками план губернських кампаній; провести робітничі збори і мітинги на підприємствах із спеціальними доповідями по соціальному страхуванню та роботи місцевих кас; помістити в місцевій пресі популярні статті про соціальне страхування²³.

Тези РКП(б) та директиви партії знайшли свій відгук і на місцях. В обіжнику Подільського губкому від 28 вересня 1922 р. вказувалося, що найближчими завданнями місцевих партійних організацій є ідейне керівництво страховими органами, робота по

зміцненню страхового апарату, боротьба із страховим «саботажем» та пропагування через соціальне страхування переваг соціалістичного законодавства над капіталістичним. Партійним організаціям наказувалося «вести боротьбу з намаганнями використовувати страхаси з метою відволікання робітничих мас та безпощадно викривати справжні наміри незалежників»²⁴.

ЦК більшовицької партії завжди пильно стежив за реалізацією соціального страхування на практиці, і в разі необхідності здійснював оперативне втручання. Прикладом може слугувати вирішення спору між НКСЗ та НКОЗ про порядок медичного обслуговування застрахованих у вересні 1922 р. Народний комісаріат соціального забезпечення на страховій нараді прийняв рішення про створення самостійної організації для медичного обслуговування застрахованих робітників. Категорично проти виступив Народний комісаріат охорони здоров'я. Питання було передано на розгляд ЦК. Його рішенням було збережено єдність медико-санітарної організації під керівництвом органів охорони здоров'я у тісному зв'язку із страховими організаціями²⁵.

Суперечка стосовно підпорядкування організаційних структур соціального страхування, яка тривала майже протягом всього 1922 р., знайшла своє вирішення в резолюції V Всеросійського з'їзду професійних спілок, яка фактично відобразила позицію партії. З'їзд засудив спроби відокремити соціальне страхування від держави і вказав, що «самостійним соціальне страхування може бути лише в капіталістичних країнах, де воно виступає могутньою зброєю класової боротьби в руках пролетаріату. В умовах диктатури пролетаріату не підпорядковане державним органам соціальне страхування може бути використано для боротьби проти держави трудящих»²⁶.

За постановою ВУЦВК від 15 січня 1923 р. всі функції по соціальному страхуванню в Україні переходили від Наркомсоцзабезу до Уповноваженого Народного комісаріату праці (УпНКП)²⁷. З цього часу власне й розпочинається відхід системи соціального страхування від собезвіських принципів соціального забезпечення та її активне становлення. Період 1923-1929 рр. характеризується інтенсивною правотворчістю у сфері соціального страхування. Завданням радянсько-партійного керівництва при цьому було намагання забезпечити дотримання класового принципу соціального захисту населення.

В нормативних актах того часу декларувалося про поширення соціального страхування на всіх осіб найманої праці, незалежно від форми власності підприємств, характеру, тривалості і способів оплати праці. В той же час, законодавець чітко визначав категорії працівників, на яких соціальне страхування не поширювалося. До них, зокрема, належали: особи, що працювали у сільських місцевостях на виборних посадах у державних, громадських установах (райвиконкоми, сільради, комітети взаємодопомоги і ін.) і в споживчій кооперації; члени промислових та промислово-кредитних товариств та артіль; члени сільськогосподарських кооперативних та сільськогосподарських кредитних кооперативних товариств та артіль; підлітки віком до 18 років, що працювали у навчально-виробничих майстернях та підприємствах комісій для поліпшення життя дітей при центральних виконавчих комітетах, союзних і автономних республік і при місцевих виконавчих комітетах; інваліди, що працювали на підприємствах соцзабезу і перебували на забезпеченні останніх; колишні ув'язнені, що перебували під патронатом Комітету допомоги ув'язненим і працювали на виробничих підприємствах та в майстернях комітету, а також безпритульні підлітки (до 18 років), що працювали на підприємствах та в майстернях т-ва „Друг Дітей“; особи, що взяли на себе зобов'язання комерційного, виробничого характеру виключно за комісійну винагороду; особи, що відбували покарання у виправних установах, концентраційних таборах та інших місцях ув'язнення; служителі культів.

Солідні темпи, яких набуло соціальне страхування наприкінці 20-х рр., аж ніяк не означали серйозність намірів більшовиків щодо його розвитку. Як і НЕП, соціальне страхування в повному його розумінні у більшовицькій доктрині було явищем

тимчасовим, оскільки не передбачало класового принципу забезпечення. Колишній народний комісар соціального забезпечення Б. Мілютін у 1927 р. писав: «Соціальне страхування, як система забезпечення має відмерти разом із кінцем перехідного періоду, причому цей процес повинен був розвиватися поступово, по мірі зміни форм господарчого життя країни»²⁸.

І дійсно, із згортанням НЕПу та відновленням військово-комуністичного штурму, змінилася позиція влади щодо соціального страхування. Тепер діяльність органів соцстраху все більше спрямовується на допомогу виробництву. Реконструктивний період вимагав залучення до виробництва нових мільйонів працівників, які незважаючи на каторжну працю та незначну винагороду мали самовіддано працювати в ім'я «світлого майбутнього». Відповідно до цього, соцстрах всю свою роботу акцентує на виробничих функціях, спрямовуючи всі заходи на забезпечення ефективності виробництва, підняття продуктивності праці, зміцнення індустріальної бази.

Із вступом до соціалізму, за переконанням більшовиків, соціальне страхування із системи переважно індивідуального грошового забезпечення пролетаріату, із системи пристосованої до здійснення захисних функцій мало перерости в систему заходів фінансування оздоровлення робітничого класу і соціалістичної реконструкції його побуту. Партією був гостро розкритикований проект першого п'ятирічного плану, який передбачав збільшення витрат на надання допомог застрахованим. Соціальне страхування на даному етапі повинно було прийняти активну участь в індустріалізації країни, в соціалістичній перебудові сільського господарства, стати одним із опорних пунктів диктатури пролетаріату і його партії²⁹.

Нові завдання соціального страхування періоду вступу до соціалізму були досить широко представлені в основних документах цієї епохи: постанові ЦК ВКП(б) від 28 вересня 1929 р., постанові V пленуму ВЦРПС (лютий 1931 р.), історичній промові Й. Сталіна, виголошеній на нараді господарників у червні 1931 р., постанові XVI партз'їзду ВКП(б).

Так, програмним документом більшовиків у сфері соціального страхування в даний період була постанова ЦК ВКП(б) «Про соціальне страхування» від 28 вересня 1929 р. Змальовуючи досягнення радянського соціального страхування, у постанові значне місце було відведено аналізу існуючих недоліків та визначенню шляхів їх подолання.

Найсуттєвішим недоліком визнавалося «нераціональне використання страхових коштів», що тлумачилося як «байдужість до інтересів індустріалізації країни та обслуговування індустріальних робітників». Засуджувалася «недостатня чіткість» страхового законодавства у встановленні переважного забезпечення пролетарських кадрів, в результаті чого «мали місце засміченість кола забезпечуваних дрібнобуржуазними елементами та вихідцями із буржуазних верств». Працівників страхас звинувачували у «проведенні дрібнобуржуазної зрівнялівки» та «розгляду питань соціального страхування у відриві від інтересів народного господарства». Засуджувався недостатній зв'язок страхових органів із широкою робітничою громадськістю.

Враховуючи вищезазначене, перед страховими органами ставилося завдання проведення більш чіткої класової лінії по забезпеченню пролетарських кадрів, а також проведення ряду заходів по переходу від грошових та індивідуальних до трудових та колективних видів допомоги. Негативними явищами, що поширювалися серед «несвідомої» частини робітників і наносили істотну шкоду соціалістичному виробництву були названі необґрунтовані пропуски по хворобі та відмови без поважних причин від запропонованої роботи. Пропонувалося переглянути існуючу систему виплати допомог із тимчасової непрацездатності, безробіття, інвалідності та медичної допомоги³⁰.

Для більш чіткого проведення класової лінії ставилося завдання по покращенню та зміцненню страхового апарату. Для цього, при вузах та промислово-економічних інститутах засновувалися кафедри та цикли соціального страхування, розширювалася мережа курсів для підготовки та перепідготовки страхових працівників, запроваджувалася

в практику контракція студентів вузів³¹.

Таємним об'їзником НКП УСРР від 21 квітня 1930 р. страховим органам на місцях пропонувалося дотримуватися таких принципів соціального забезпечення застрахованих: проведення більш чіткої лінії у справі забезпечення пролетарських кадрів; переходу від індивідуальної і грошової допомоги до колективної і трудової; боротьби із симуляцією та членоушкодженнями; обмеження та позбавлення допомоги дрібнобуржуазних елементів³².

Виконання завдань, поставлених перед органами соціального страхування в нових умовах вимагали постійного контролю за їх роботою. В резолюції XVI з'їзду ВКП(б) (червень 1930 р.) «Про завдання профспілок у реконструктивний період» було записано, що такою контролюючою і направляючою інстанцією є «професійні спілки як організація пануючого класу, яка покликана стежити за використанням коштів соцстраху, добиваючись системного покращення роботи страхкас». Профспілки визнавалися «вирішальною силою у справі раціонального використання величезних сум, що використовувалися соцстрахом»³³.

Керуючись вказівками партії, V пленум ВЦРПС (січень 1931 р.) прийняв рішення про перебудову соціального страхування «обличчям до виробництва», про необхідність встановлення переваг в обслуговуванні для робітників провідних галузей промисловості та спрямуванні роботи страхових органів у напрямку підвищення продуктивності праці³⁴. Пленум розробив також програму корінної перебудови роботи профспілок. Завдання профспілок в реформуванні соціального страхування полягали у створенні галузевих кас в основних галузях економіки та організації кращого забезпечення основних кадрів виробництва. Перебудова мала поглибити поворот профспілок «обличчям до виробництва»³⁵.

Постановою ЦВК та РНК СРСР 23 червня 1931 р. «Про соціальне страхування» був встановлений новий порядок забезпечення із врахуванням важливості виробництва, стажу роботи, членства у профспілці, відношення до праці. Були встановлені переваги у наданні пугівок в санаторії та будинки відпочинку для передових робітників, відмінений максимальний розмір допомоги з тимчасової непрацездатності для робітників та інженерно-технічних працівників. Зміни мали на меті зацікавити працівників, сприяти ударництву та соціалістичному змагання на виробництві. Якщо до 1931 р. в бюджеті соцстраху переважали індивідуальні пенсії та допомоги, то з 1931, а особливо з 1932 р. більша частина коштів витрачалася на колективні та натуралізовані види допомоги³⁶.

В основу перебудови соцстраху були покладені також 6 історичних умов, викладених Й. Сталіним в промові, виголошеній на нараді господарників у червні 1931 р., які давали розуміння принципів розподілу фондів соціального страхування. Такими умовами були: ліквідація зрівнялівки допомог і пенсій; активна боротьба із плинністю робочої сили; ліквідація знеосібки в страховому забезпеченні; виховання власної науково-технічної інтелігенції робітничого класу; покращення матеріально-побутових умов життя пролетаріату; запровадження принципів госпрозрахунку.

Рішення партії про завдання соцстраху в нових умовах не завжди знаходили підтримку та розуміння на місцях. Відповідальні страхові працівники у згортанні захисних функцій цілком справедливо вбачали ліквідацію соціального страхування як інституту соціального захисту населення та загрозу для існування самих страхових організацій. Однак це не бентежило партійне керівництво. За словами Й. Сталіна реконструкція народного господарства мала викликати жорстокий опір «відживаючих ворогів» радянської держави. Стосовно соціального страхування цей опір при реорганізації мали проявити бюрократичні елементи апарату НКТ та Цусстраху, що були «агентурою класового ворога». За допомогою заготовлених штампів було звинувачене керівництво НКП та Цусстраху, яке «продовжувало з благословіння старого опортуністичного керівництва ВЦСПС вести політику механічного розподілу величезних страхових коштів без врахування зміни обстановки та завдань радянського господарства».

Механічно протиставляючи захисні функції соцстраху виробничим, за переконанням більшовиків, керівництво поглиблювало відрив соцстраху від завдань соціалістичного будівництва, викривляючи класову лінію та розтрачуючи страхові кошти. Як наслідок, були звинувачені у «правому опортунізмі» та позбавлені своїх посад: нарком НКП СРСР, начальник Цусстраху СРСР, голова ВЦРПС. Таки підхід визнавався партією «правим опортунізмом», і таким що не відповідає завданням соціалістичного будівництва³⁷.

З іншого боку більшовицька партія вела політичну боротьбу із «лівим ухилом». Група страхових працівників вважала, що у другій п'ятирічці соцстрах, як система обслуговування потреб робітників, вичерпає себе і в його завдання увійде повне обслуговування колгоспників. З цього часу соцстрах знову змінить свої функції, зливаючись із соціальним забезпеченням. Тому вони закликали припинити роботу страхових організацій і переходити до соціального забезпечення. Партія ж вважала, що розповсюдження соціального страхування на колгоспників «ігнорує різницю у відношенні робітничого класу та колгоспників до засобів виробництва, є вигідною куркулям і слугуватиме загостренню класової боротьби»³⁸.

Обидві теорії були визнані ворожими і перед партійними організаціями поставлено завдання по викоріненню подібних явищ. Партія закликала «бити направо – по «правим опортуністам», що тягнуть назад до буржуазного суспільства та по «лівакам», що заперечують необхідність перехідного періоду і пропонують негайно вступити до соціалізму»³⁹.

Перебудова соцстраху в СРСР викликала неабиякий резонанс за кордоном. Після появи нормативних актів 1930-31 рр., за якими соціальне страхування поширювалося лише на робітників провідних галузей економіки, у німецькій страховій пресі з'явилися замітки про ліквідацію соцстраху в СРСР. Такі виступи були визнані «ворожими, створеними для відволікання громадськості від істинних причин капіталістичної кризи»⁴⁰.

Зміна тактичних установок вимагала обґрунтування нових теоретичних положень соцстраху. З цією метою нещадній критиці були піддані видатні теоретики – основоположники радянського соцстраху: професори Н. Вигдорчик, В. Забелін, В. Гутцайт, як такі, що «викривляють марксистсько-ленінське розуміння і пролетарсько-класовий зміст радянського соцстраху». Вони звинувачувалися в тому, що «монополізувавши теорію соціального страхування пропагували буржуазні та опортуністичні погляди»⁴¹.

Зокрема, професор Н. Вигдорчик, як головний теоретик, критикувався за те, що у своїх працях причину появи соцстраху не вбачав у класових протиріччях та класовій боротьбі. Окрім того, автор пропонував поширити соціальне страхування на широкі верстви населення, що, на думку більшовиків вихолощувало класову сутність соціального страхування. Вони аж ніяк не могли погодитися із думкою професора про те, що радянський робітник починає жити повноцінним життям, коли завершує трудову діяльність. В автора викликали турботу зростання відсотку захворювань радянських робітників із збільшенням темпів соціалістичного будівництва. Негативно розцінювалася роль соціалістичного змагання та ударництва⁴².

Найбільш «обурювало» партійних критиків те, що жоден із теоретиків, аналізуючи соцстрах капіталістичних країн не робив висновок про необхідність скинення буржуазії та встановлення диктатури пролетаріату. Адже правляча партія не втрачала можливості використати класову теорію соціального страхування для революціонування робітничих мас капіталістичних країн в боротьбі за світову революцію. На конгресах Профінтерну змальовувалися «грандіозні» успіхи соціального страхування в СРСР та його «занепад» в капіталістичних країнах. Якщо третій та четвертий конгреси Профінтерну накреслили лише загальні тенденції, то п'ятий – обговоривши питання, пов'язані із практикою соціального страхування, визначив основні вимоги в галузі соціального страхування, за які повинні були боротися червоні профспілки⁴³. В резолюції конгресу вказувалося, що питання соціального страхування мають бути включені в коло проблем щоденної класової

боротьби. Спростовувалася думка про те, що соціальне страхування має бути передано до рук реформістів. Боротьба за соціальне страхування визнавалася могутнім важелем відлучення робітників від соціал-реформізму і переходу в ряди Профінтерну. Загалом резолюція V конгресу Профінтерну ставила питання соціального страхування в капіталістичних країнах в центр уваги всього революційного профруху⁴⁴.

Гутцайт В. звинувачувався в тому, що переносив поняття «усуспільненої або соціалістичної» оплати праці на капіталістичні відносини, чим «давав козир в руки буржуазії для доказів її турботи про пролетаріат, створюючи в останніх ілюзії про непотрібність революційної боротьби і вимог про підвищення заробітної плати»⁴⁵.

Ідеологом «буржуазної зрівнялівки» визнавався Г. Поллак, який у своїй праці «До питання про рівень життя робітничого класу в СРСР» заперечував та спростовував тезу більшовиків про те, що в перехідний період від капіталізму до соціалізму боротьба за підвищення продуктивності праці є одним із участків жорстокої класової боротьби. Використовуючи пролетарське прагнення до фактичного знищення класової нерівності, автор пропагував зрівнялівку в оплаті праці та розподілу соціалізованих фондів. Така позиція автора отримала назву «споживацького комунізму». Ідеологи партії застосування «трудового принципу» розподілу обґрунтовували недостатнім розвитком суспільних виробничих сил, що унеможлиблювало забезпечення кожного «за потребами»⁴⁶.

Боротьба з «опортуністичними елементами» велася і всередині партії. Комуністичні теоретики соціального страхування (В. Яроцький, З. Тетенборн), звинувачувалися в тому, що «знаходячись в полоні меншовицьких установок намагалися проводити систему буржуазних поглядів». ЦК ВКП(б) в постанові від 20 жовтня 1930 р. розцінив подібну діяльність як «прояв правового опортунізму на практиці». З. Тетенборн критикувалася за те, що характеризувала соцстрах, як метод боротьби із незабезпеченістю робітників, що, на переконання більшовиків, не могло мати місце в «умовах успіху диктатури пролетаріату»⁴⁷. Професор В. Яроцький «необґрунтовано» стверджував про наявність соціальних ризиків в соціалістичному секторі радянського господарства⁴⁸, що трактувалося «небезпечним для радянського соцстраху, оскільки відображало прагнення капіталістичних елементів зробити Цусстрах плацдармом для боротьби із соціалістичним устроєм економіки»⁴⁹.

Партія закликала відмовитися від усіх цих теорій як «класово неправильних, що плутають практику і послаблюють соціалістичний наступ». Категорично наголошувалося на неможливості розгляду соціального страхування, як позакласового інституту, що поширюється на всі верстви населення. На думку більшовиків, така позиція «затушовує класовий характер боротьби робітничого класу за соціалістичне страхування і оправдовує капіталістичне суспільство»⁵⁰.

«Класові збочення лінії партії» вбачалися у: видачі пенсій буржуазним елементам, віднесенні робітників-інвалідів до більш низьких категорій, невиконання умови про направлення до санаторіїв, будинків відпочинку не менше 80% робітників із виробництва. Проте найкрупнішою політичною помилкою, що кваліфікувалася ЦК ВКП(б), як «прояв правового опортунізму на практиці» була видача допомог по безробіттю до осені 1930 р.⁵¹. В постанові ЦК ВКП(б) від 20 жовтня 1930 р. з цього приводу зазначалося: «Величезні успіхи соціалістичної індустрії країни та швидкі темпи колгоспного будівництва привели до повної ліквідації безробіття в Радянському Союзі... Незважаючи на це, НКП утримував сотні тисяч безробітних, яким виплачували десятки мільйонів карбованців, не ведучи ніякої боротьби із літунами та симулянтами... ЦК ВКП(б) розглядає ці факти як прояв правого опортунізму на практиці в колишньому керівництві НКП ССРСР»⁵².

На думку більшовицьких лідерів, соцстрах повинен виходити з того, що диктатура пролетаріату не є закінчення класової боротьби, а продовження її в нових формах. В силу цього, робота соцстраху мала будуватися за класовим принципом, виражаючи інтереси пануючого класу (тобто, пролетаріату), спрямована на ліквідацію капіталістичних

елементів в державі. Основна задача радянського соціального страхування в даний період полягала у всебічному зміцненні диктатури пролетаріату, в максимальному розгортанні та зміцненні соціалістичного господарства, перш за все провідних галузей. Конкретно це означало боротьбу за підвищення продуктивності праці, за виконання промфінплану, за кращу організацію праці, зміцнення трудової дисципліни, розвитку соціалістичних форм праці (соцзмагання, ударництво)⁵³. Радянське страхування у своїй роботі було покликане заохочувати нові форми праці, більш повно та якісно забезпечувати робітників провідних галузей економіки.

По-суті, в новий період комуністичного штурму соціальне страхування із його захисними функціями знову перетворювалося в соціальне забезпечення із системою адресних допомог. Проте, якщо в період військового комунізму кошти соцстраху використовувалися, переважно, для надання допомоги робітникам та червоноармійцям, які зазнали соціальних ризиків, тобто потребували соціальної допомоги, то тепер фінансова система соціального страхування мала використовуватися в якості не лише матеріального забезпечення передових працівників (ударників, переможців соцзмагання тощо) провідних галузей промисловості, але й їх культурно-побутового обслуговування. За рахунок страхових фондів проводилася робота з поліпшення умов праці, житлового будівництва, підвищення життєвого рівня.

Соціалістична реконструкція господарства, що викликала до життя нові форми організації виробництва, масовий рух за соціалістичне відношення до праці і впровадження плановості в усі галузі народного господарства вимагали корінного перегляду діючого Трудового кодексу 1922 р. В області соціального страхування, перш за все мала бути врахована «ліквідація безробіття». Враховуючи плинність кадрів, радянська держава в основу розмірів допомог поклала тривалість безперервного стажу роботи. В проекті кодексу пропонувалося надати право виробничим трибуналам на підприємствах встановлювати знижений розмір пенсій для злісних порушників трудової дисципліни. Диференційований розмір пенсій з інвалідності мав залежати від місця роботи та страхового стажу. Зважаючи на нестачу кваліфікованої робочої сили пропонувалося допустити використання праці інвалідів, що частково втратили працездатність із збереженням пенсії в обмеженому розмірі. В області медичної допомоги ширше практикувалися профілактичні заходи без відриву від виробництва. Переважне надання медичної допомоги визнавалося за передовими виробничниками. Пропагувалася натуралізація соціальних допомог. Проект нового всесоюзного кодексу законів про працю на початку 1931 р. був розісланий на місця для обговорення⁵⁴.

За більшовицькою теорією, в період переходу від капіталізму до соціалізму, профспілкам у справі соціального страхування відводилася роль «організатора та ідеологічного наставника страхових організацій». Таким чином партія намагалася не допустити перетворення соцстраху в особливу форму робітничого руху. З іншого боку, обслуговуючи через інститут соціального страхування лише членів профспілок, держава спонукала робітників до вступу у такі організації. Така роль впливала із їх суті як «школи комунізму», яка покликана втягувати «величезні маси пролетаріату у справу соціалістичного управління виробництвом»⁵⁵.

Структурні зміни соцстраху у реконструктивний період визначалися постановами ЦВК, РНК СРСР та ВЦРПС від 23 червня 1933 р. та РНК СРСР та ВЦРПС від 10 вересня 1933 р. Внаслідок об'єднання НКП та ВЦРПС, справа соціального страхування передавалася у відання профспілок, які від контролю переходили до безпосереднього управління державним соцстрахом. Таким кроком партія не лише підняла роль і значення профспілок, але й поставила безпосередньо під свій контроль справу соціального страхування⁵⁶.

Із вступом країни у другу п'ятирічку суттєво змінилася структура фінансової системи соціального страхування. Майже вдвічі зменшилися кошти на виплату соціальних допомог, однак збільшилися витрати на матеріально-побутові заходи. Фактично соціальне

страхування перетворювалося в інститут матеріально-побутового обслуговування робітничого класу. Основні завдання полягали у боротьбі за підвищення продуктивності праці, зниження захворюваності, запровадження госпрозрахунку, режиму економії, нових соціалістичних методів праці, ударництва і соцзмагання⁵⁷.

Переключивши контроль за використанням коштів соцстраху на профспілки, партія пильно стежила за дотриманням принципів розподілу коштів. Для наглядного прикладу, з метою заощадження коштів, іноді влаштовували показові процеси. Так, 27 червня 1936 р. закінчився Київський процес у справі колишніх працівників Ради професійних спілок України, що обвинувачувалися у великих розтратах, розбазарюванні коштів соціального страхування, шахрайстві та розкраданні санаторно-курортних путівок. В результаті були засуджені до розстрілу: завідувач бюро соцстраху Української ради професійних спілок В. Кравченко, член Президії УРП Г. Дубровський та начальник управління будинками відпочинку П. Синельников. Інші учасники отримали покарання у вигляді позбавлення волі від 2 до 10 років. Київський процес мав нагадати професійним організаціям про необхідність «невсипної пильності в охороні суспільної соціалістичної власності»⁵⁸. ВЦСПС в листі Й. Сталіну від 10 листопада 1935 р. пообіцяв «навести зразковий соціалістичний порядок в багатомільярдному господарстві соціального страхування»⁵⁹.

У 1936, стахановському році перед керівництвом соцстраху ставилося завдання пристосувати закони для повного забезпечення стахановців, надавши їм переваги по всіх видах обслуговування⁶⁰.

Незважаючи на те, що соціальне страхування за змістом вже давно перетворилося у форму матеріально-побутового обслуговування робітників провідних галузей промисловості, в Конституції СРСР 1936 р та Конституції УРСР 1937 р. воно визнавалося провідною формою соціального захисту населення. Зокрема, ст. 120 Конституції УРСР проголошувалося право громадян на матеріальне забезпечення по старості, а також на випадок втрати працездатності та хвороби. Це право мало забезпечуватися «широким розвитком соціального страхування робітників і службовців за рахунок держави, безкоштовною медичною допомогою трудящих, наданням у користування трудящих широкої мережі курортів»⁶¹.

На початку 1937 р. в пік активності радянської репресивної машини нова «чистка» відбулася і в керівництві соцстраху. На цей раз за сфабрикованою справою Угланова – Котова – Мілютіна до відповідальності були притягнуті відповідальний працівник колишнього НКП СРСР, начальник Цусстраху СРСР та головний редактор журналу «Вопросы страхования». Їх звинувачували у спробі «дискредитації справи соціального страхування в очах трудящих», в «намаганні перетворити головний страховий журнал в рупор антирадянських теорій»⁶².

VI пленум ВЦРПС засудив діяльність «ворогів народу» і визнав, що методи профспілкової роботи не відповідають новій обстановці. Л. Каганович, присутній на пленумі, вказав на відмежування ВЦРПС від вирішення принципових питань, в результаті чого «вороги безконтрольно розпоряджалися багатомільйонними коштами соцстраху»⁶³.

Протягом всього періоду функціонування радянського соціального страхування в основі забезпечення лежав класовий принцип, який надавав перевагу в обслуговуванні пролетаріату та позбавляв права на соціальний захист політичних опонентів радянського режиму. Лише, відповідно до ст. 120 та 135 Конституції СРСР 1936 р., постановою РНК СРСР від 31 липня 1937 р. на законодавчому рівні були відмінені існуючі обмеження в обслуговуванні державним соціальним страхуванням «громадян позбавлених раніше виборчих прав у зв'язку із соціальним походженням та колишньою діяльністю, за виключенням осіб, позбавлених виборчих прав судом»⁶⁴.

Суттєві зміни у практику соціального страхування були внесені Постановою РНК, ЦК ВКП(б) та ВЦРПС від 28 грудня 1938 р. «Про заходи із впорядкування трудової дисципліни, покращення практики державного соціального страхування і боротьби із зловживаннями у цій справі». Швидкі темпи соціалістичного будівництва вимагали

створення на виробництві стійких кваліфікованих кадрів. Тому соціальному страхуванню відводилася важлива роль у справі мобілізації мас на виконання планів радянських п'ятирічок. Зміст постанови спрямовувався проти робітників, які не бажали працювати «по-соціалістичному». Радянська пропаганда розділяла їх на декілька груп: «літуні», «ледарі», «прогульники» та «рвачі». Постановою пропонувалося внести зміни до норм соціального страхування, якими б заохоченню підлягали лише чесно працюючі робітники і службовці. З цього часу розміри допомог та пенсій залежали від тривалості безперервного стажу роботи та членства у профспілках⁶⁵.

Отже, соціальне страхування як провідна форма соціального захисту населення на території Російської імперії, в тому числі на українських землях з'явилося на початку ХХ ст. Використовуючи економічну боротьбу робітників, партія більшовиків намагалася пристосувати її для впливу на пролетаріат в боротьбі за владу. Для цього на озброєння були взяті популістські гасла, в яких декларувалися переваги соціального страхування робітників в умовах диктатури пролетаріату. Однак, прийшовши до влади більшовики не поспішали реалізовувати свої соціальні обіцянки на практиці. Зміст соціального страхування пристосовувався до завдань кожного періоду радянського будівництва. В 20 – 30-х рр. система соціального захисту працюючих за наймом в радянській державі змінювалася декілька разів. Зміни ці стосувалися не форм забезпечення, а системи соціального захисту в цілому. Так, на місце встановленої з перших днів існування радянської влади системи соціального страхування на початку 1919 р. прийшла система соціального забезпечення, яка проіснувала до кінця 1921 р. З проголошенням НЕПу знову відроджується соціальне страхування, яке з відновленням комуністичного штурму в кінці 20-х – на початку 30-х рр. використовується для матеріально-побутового забезпечення робітників провідних галузей економіки.

¹ Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков) о социальном страховании. Сборник документов. Подготовили к изданию А. Таубер и И. Ахматовский. – М.: Профиздат, 1940; Директивы ВКП(б) по хозяйственным вопросам. – М.: Профиздат, 1931; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (далее – КПСС в резолюциях...) Издание 9 дополненное и исправленное. – М.: Издательство политической литературы, 1985; Справочник по вопросам труда и социального страхования. Составили: Фурман М., Данилевич В. – М.: Вопросы труда, 1939 та ін.

² Вигдорчик Н. А. Теория и практика социального страхования. Вып. I. – Теоретические основы социального страхования. – М.-Петроград: Книга, 1919; Забелин Л. Теоретические основы социального страхования. – М.: Вопросы труда, 1926; Теттенборн З.Р. Советское социальное страхование. – Л.: Тип им. Гуттенберга, 1926; Чекин А. (В. Яроцкий). Социальное страхование. (Введение в теорию). – М.: Изд. ЦСПС, 1924.

³ Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні.- К., 2005; Надточій Б. Соціальне страхування у контексті історії // Соціальний захист. – 2003. – №3.; Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення: Навчальний посібник. – К., 2005; Шарпатий В.Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20 – 30-ті роки ХХ ст.). – К., 2006.

⁴ Грищинський А.О. Ленінська програма соціального страхування в дії. – К.: Знання, 1967. – С. 23.

⁵ Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення: Навчальний посібник. – К., 2005. – С. 329.

⁶ Вишневецкий А. Развитие советского законодательства о социальном страховании. М.: Вопросы страхования, 1923. – С. 113.

⁷ Вишневецкий А. Развитие советского законодательства о социальном страховании. – С. 43.

⁸ Виноградов А.Н. Социальное обеспечение (от капитализма к коммунизму). – М.: Издательство НКССО, 1921. – С. 15.

⁹ Зенькович В.А. Задачи социального страхования в Советской России. – М.: Народный комиссариат труда, 1918. – С. 28.

¹⁰ Положение о социальном обеспечении трудящихся. Утверждено Совнаркомом 31 октября 1918 г. – Одеса: Издание Одесского Губтрудсобеза, 1920. – С. 3.

¹¹ СУ УССР. – 1920. – №1. – Ст.7.

¹² Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (далее – КПСС в резолюциях...) Издание 9 дополненное и исправленное. – М.: Издательство политической литературы, 1985 (далее – КПСС в резолюциях...). – Т.2. – С. 91.

¹³ Теттенборн З.Р. Советское социальное страхование. – Л.: Тип им. Гуттенберга, 1926. – С. 60.

¹⁴ Организация и деятельность Союза больничных касс Московской области. – М., 1919. – С. 180.

-
- ¹⁵ Материалы по истории социального страхования. Сборник первый. – М.: Вопросы труда, 1928. – С. 241.
- ¹⁶ Теттенборн З.Р. Советское социальное страхование. – С. 63.
- ¹⁷ Любимов Б. Меньшевизм в борьбе против советского соцстраха // Вопросы страхования. – 1931. – №34-35. – С.18.
- ¹⁸ Милютин Б. НЭП и соцстрах // Вопросы страхования. – 1926. – №45. – С.4.
- ¹⁹ Вопросы страхования. – 1922. – №1. – С.6.
- ²⁰ Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков) о социальном страховании. Сборник документов. Подготовили к изданию А. Таубер и И. Ахматовский. – М.: Профиздат, 1940. – С. 34.
- ²¹ Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков) о социальном страховании. Сборник документов. – С. 35.
- ²² Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков) о социальном страховании. Сборник документов. – С. 36-37.
- ²³ Вопросы страхования. – 1923. – №35. – С. 24.
- ²⁴ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р. 3745. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.100.
- ²⁵ Родионова Е. И. История социального страхования в СССР. Под ред. Н.А. Виноградова. Вып. 1. – М.: Профиздат, 1966. – С. 25.
- ²⁶ Вопросы страхования. – 1922. – №1. – С.15.
- ²⁷ ЗУ УСРР. – 1923. – №4. – Ст. 53.
- ²⁸ Трефилов И. М. Страховик. Справочник по вопросам социального страхования и медицинской помощи застрахованным. Изд. 2-е. – М.: Вопросы труда, 1927. – С. 48.
- ²⁹ Барит А., Милютин Б. Задания соцстраха из вступлением в социализм // Вопросы страхования. – 1931. – №34-35. – С.8.
- ³⁰ Алуф А. Социальное страхование на службу индустриализации // Вопросы страхования. – 1930. – №32. – С.3.
- ³¹ Директивы ВКП(б) по хозяйственным вопросам. – М.: Профиздат, 1931. – С. 589-590.
- ³² ДАВО. – Ф.Р. 155. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.14.
- ³³ Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков) о социальном страховании. Сборник документов. – С. 50.
- ³⁴ Либстер А.Н. Соцстрах и производительность труда. – М. - Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1932. – С. 36.
- ³⁵ Любимов Б. За коренную перестройку работы профсоюзов и соцстраха // Вопросы страхования. – 1931. – №5. – С.7.
- ³⁶ Государственное социальное страхование. Учебное пособие для слушателей школ профдвижения. Под ред. Г.К. Москаленка. – М.: Профиздат, 1953. – С. 35.
- ³⁷ Червоный Н. Против оппортунистических «теорий». За большевистскую перестройку работы // Вопросы страхования. – 1931. – №5. – С.10.
- ³⁸ Барит А., Милютин Б. Большевизм в борьбе с реформизмом в соцстрахе // Вопросы страхования. – 1932. – №18. – С.10.
- ³⁹ Борисов Й. Що дає соцстрах робітників. – Харків: Український робітник, 1935. – С.8.
- ⁴⁰ Справочник по вопросам труда и социального страхования. Составили: Фурман М., Данилевич В. – М.: Вопросы труда, 1939. – С. 114.
- ⁴¹ Цихон А. Соцстрах мощное оружие в борьбе за социализм // Вопросы страхования. – 1931. – №34 -35. – С.21.
- ⁴² Любимов Б. Разоблачить и искоренить меньшевистские теории // Вопросы страхования. – 1932. – №19. – С.6.
- ⁴³ Шверник М. Советское страхование – могучий фактор революционизирования рабочих масс капиталистических стран // Вопросы страхования. – 1931. – №6. – С.14.
- ⁴⁴ Милютин Б., Барит А. Соцстрах на V конгрессе Профинтерна // Вопросы страхования. – 1930. – №26-27. – С.6-7.
- ⁴⁵ Любимов Б. Против троцкистской контрабанды. За большевистскую теорию соцстраха // Вопросы страхования. – 1932. – №1. – С.1.
- ⁴⁶ Любимов Б. Против уравнилельных «теорий» в социальном страховании // Вопросы страхования. – 1933. – №7-8. – С. 25.
- ⁴⁷ Теттенборн З.Р. Советское социальное страхование. – Л.: Тип им. Гуттенберга, 1926. – С.36.
- ⁴⁸ Чекин А. (В. Яроцкий). Социальное страхование. (Введение в теорию). – М.: Изд. ЦСПС, 1924. – С. 24.
- ⁴⁹ Червоный Н. Против оппортунистических «теорий». За большевистскую перестройку работы // Вопросы страхования. – 1931. – №5. – С.11.
- ⁵⁰ Любимов Б. Против оппортунистических и буржуазных теорий // Вопросы страхования. – 1931. – №6. – С.18.
- ⁵¹ Любимов Б. Путь советского соцстраха // Вопросы страхования. – 1931. – №34 -35. – С.5-9.

-
- ⁵² Всесоюзная коммунистическая партия (большевики) о социальном страховании. – С. 54.
- ⁵³ Любимов Б. В борьбе за чистоту ленинской страховой политики // Вопросы страхования. – 1932. – №29-30. – С.53.
- ⁵⁴ Алуф А. Соцстрах в новом кодексе законов о труде // Вопросы страхования. – 1931. – №1. – С.22.
- ⁵⁵ Любимов Б. О сущности советской страховой организации // Вопросы страхования. – 1931. – №30. – С.8.
- ⁵⁶ СЗ СССР. – 1933. – №40. – Ст. 238.
- ⁵⁷ Котов В. Задачи соцстраха в первом году второй пятилетки // Вопросы страхования. – 1933. – №4. – С.2.
- ⁵⁸ Чугунов С. Уроки Киевского процесса // Вопросы страхования. – 1936. – №14. – С.24.
- ⁵⁹ Цветков А. Итоги пленума Украинского совета профсоюзов // Вопросы страхования. – 1936. – №6. – С.5.
- ⁶⁰ Соколов А. Соцстрах в 1936, стахановском году // Вопросы страхования. – 1936. – №1. – С.1.
- ⁶¹ Грищинський А.О. Ленінська програма соціального страхування в дії. – С. 27.
- ⁶² Вопросы страхования. – 1937. – №3. – С.5.
- ⁶³ Вопросы страхования. – 1937. – №11. – С.2.
- ⁶⁴ СЗ СССР. – 1937. - №49. – Ст. 205.
- ⁶⁵ О мероприятиях по упорядочению трудовой дисциплины, улучшению практики государственного социального страхования и борьбе с злоупотреблениями в этом деле. - М.: Госполитиздат, 1939. – С.4.